

De tijd van koning Willem III

Arbeiders - Uitvindingen

Lesbeschrijving *Doel*

- ❖ De leerlingen kunnen met voorbeelden duidelijk maken onder welke omstandigheden de arbeidende klasse in de tweede helft van de negentiende eeuw leefde;
- ❖ De leerlingen kunnen een aantal veranderingen noemen die van invloed zijn geweest op het maatschappelijk leven in de tweede helft van de negentiende eeuw.
- ❖ De leerlingen kunnen een aantal voorbeelden noemen van cultuuruitingen uit de tweede helft van de negentiende eeuw.

Aantal lessen 5

Lesonderdelen *Vertelling*

1. In de steenbakkerij
2. Het ontslag

Leestekst

De verkeersdrukte

Leerlingenboek

Het leven van de arbeiders
Arbeiders verenigen zich
Allerlei uitvindingen
Kunst

Verwerking

Repetitie

Vertelling 1 IN DE STEENBAKKERIJ

‘Kinderen, opstaan! Gauw! Het is tijd!’ De achtjarige Anna heeft het gevoel dat ze nauwelijks geslapen heeft. Haar hele lichaam voelt loodzwaar, haar ogen vallen weer dicht... Vader laat het er niet bij zitten. ‘Vooruit, opstaan! En gauw een beetje!’ Moeizaam doet Anna opnieuw haar ogen open. Haar broer Gijs zit al overeind. Hij geeuwt hartgrondig. De kleine Kees slaapt door.

Het is nog donker in de kleine slaapruijmt. Daarom heeft vader een olielampje achtergelaten. Anna knippert met haar ogen tegen het gele licht. O, ze zou nog wel uren kunnen slapen! Maar ja, het werk in de fabriek wacht. Om vijf uur gaat de stoomfluit... Veel werk met aankleden hebben Gijs en Anna niet. Ze slapen altijd in hun onderkleden. Dan is het 's morgens een kwestie van bovenkleden aantrekken en... klaar!

Anna doet het deurtje van de bedstee open. Vader en moeder staan al bij de wrakke tafel. Op die tafel liggen een paar sneden roggebrood. Ook staat er een kommetje met spekvet. Dat is alles.

5. De tijd van koning Willem III-arbeiders/uitvindingen

‘Waar is Keesje?’ bromt papa. ‘Is dat jong nog niet wakker?’ ‘Laat mij maar gaan’, zegt moeder. Zuchtend sloft ze naar het slaapkamertje. Zonder veel omhaal trekt ze Keesje overeind en zet hem met zijn voetjes op een natte dweil. Het helpt niet. Het kereltje laat zich achterover vallen en slaapt verder. Dan wordt vader driftig. In een paar stappen is hij bij het bed en geeft Keesje een flinke draai om zijn oren. Keesje moet wakker worden! Al is hij dan nog maar vijf jaar, hij moet meehelpen in de steenfabriek. Die paar centen die hij inbrengt, hebben ze hard nodig!

Buiten is het nog bijna donker. De ochtendkou prikt Anna in het gezicht. Zwart steken de schoorstenen van de steenfabriek af tegen de lichter wordende lucht. Vader draagt Keesje op zijn rug. Hij slaapt. Z’n kleine koppie schudt zachtjes heen en weer op de stap van papa. Vanuit de gangetjes tussen de huizen en vanuit zijweggetjes komen anderen die ook op weg zijn naar de fabriek. Sommigen mompelen een groet. Verder zwijgen ze. Als ze door de fabriekspoort gaan, snerpt de gillende stoomfluit. Een lange werkdag is begonnen.

Voor het raam van één van de huizen langs de Moordrechtse dijk staat een man. Als hij in het schemerdonker mannen en vrouwen met hun kinderen haastig voorbij ziet trekken, schudt hij zijn hoofd. Vanaf je vierde of vijfde jaar 's morgens om vier uur je bed uit, de hele dag hard werken, slecht voedsel... Wat moet er van zulke kinderen terechtkomen? Meester Lalleman zucht. Kinderen moeten eigenlijk naar school! Is er niemand die iets zegt van deze misstanden? Moet hij dat dan niet doen? Wacht, vandaag zal hij eens een kijkje gaan nemen in een fabriek...

Op de steenfabriek kruipen de uren traag voorbij. Hoeveel stenen heeft ze deze morgen gekeerd? Anna is de tel allang kwijtgeraakt. Uren heeft ze gekropen over de velden, samen met Keesje en de andere kinderen. Steen voor steen wordt omgedraaid. Anna duwt met haar handen tegen haar rug. ‘Au’, zegt ze zachtjes. Wat doet dat pijn. Haar knieën schrijnen. Gelukkig is het even pauze. Alle kinderen dringen om de tafel waar een ketel met meelpap op staat. Anna zorgt ook voor kleine Keesje. Maar Keesje eet niet. Hij is weer in slaap gevallen. Anna zucht. Zelfs tijdens het werk moet Anna hem soms wakker maken. Stel je voor dat opzichter Klaas van Brugge ziet dat Keesje onder het werk in slaap is gevallen! Dan kan haar broertje rekenen op een flinke schop of een emmer slootwater...

Vader, moeder en Gijs ziet Anna de hele dag niet. Vader graaft samen met andere mannen de klei uit, naast de steenfabriek. De jongens trekken zware wagens met verse klei over de slappe grond naar de vormmachines. In deze grote machines worden de stenen gevormd. Daarna worden de zachte stenen door moeder en de andere vrouwen naar de droogvelden gesjouwd. Anna’s ogen glijden over de onafzienbare rijen met stenen. Telkens weer moeten de stenen worden gedraaid. Anna schrikt op. Een luide roep van opzichter Van Brugge. Ze zet de kommetjes vlug neer. ‘Kom Keesje!’ Ze trekt haar broertje overeind. Slap hangt hij in Anna’s armen. ‘Toe, Kees!’ Daadwerkelijk begint de jongen weer stenen te draaien. Hun kleine voetjes passen precies tussen de rijen stenen. Een groep vrouwen rijden kruiwagens vol geharde stenen naar de grote ovens. Daar worden de stenen hoog opgestapeld.

’t Begint al donker te worden. Precies om acht uur fluit de stoomfluit opnieuw. Anna is zó moe! Ze hoort het bijna niet meer. Gedachteloos, half slapend, sjokt ze achter de anderen aan naar huis. Vader draagt Keesje weer. In het donkere, kale huisje maakt moeder de aardappels klaar. Voorzichtig strooit ze wat zout over de aardappels. Op tafel staat een schotelletje met spekvet. Anna eet een paar hapjes. Steeds trager gaat

5. De tijd van koning Willem III-arbeiders/uitvindingen

haar lepel naar haar mond. Ze knikkebolt om boven haar bord in slaap te vallen... Even later in bed, Anna kán niet in slaap komen. Ze is té moe!

Het bezoek aan de steenbakkerij heeft meester Lalleman terneergeslagen. Die afgebeulde vrouwen en kinderen... Mág dat in een christelijk land? Nederland moet wakker geschud worden! Een stem schrikt hem op uit zijn gepeins. 'Wel, meester, wat bent u diep in gedachten! En, als ik mij niet vergis, zijn het geen vrolijke gedachten?' Meester Lalleman kijkt op. Voor hem staat de burgemeestersvrouw, goed gekleed als altijd. Vanonder de luifelhoed kijken haar ogen hem vrolijk aan. De meester schraapt zijn keel. Doet hij er verstandig aan om te spreken over wat hem bezig houdt? 'Om eerlijk te zijn, mevrouw, liep ik eraan te denken hoe mensonterend de slavernij is!' De burgemeestersvrouw trekt een meewarig gezicht. 'Daar zegt u wat! U hebt zeker het boek van mevrouw Beecher-Stowe gelezen. De Negerhut! Afschuwelijk, vindt u niet, de lotgevallen van die arme Tom! Zulke toestanden moesten verboden worden!' Meester Lalleman verstijft. 'Mevrouw', zegt hij moeizaam, 'ik sprak niet over de Amerikaanse slaven, maar over de Nederlandse! De arbeiders in onze fabrieken, die bedoel ik!'

De stem van mevrouw krijgt plotseling een koude klank. 'Het spijt me, meester. Blijkbaar had ik u niet goed begrepen. Welnu, wat die zogenaamde slaven in ons land betreft, wil ik u waarschuwen. Verzet u niet tegen de ordening in onze maatschappij. Stel u voor, wat moet er van het volk terechtkomen, als het niet wordt bezig gehouden met nuttig werk...'

Meester Lalleman zit aan zijn schrijftafel. Verontwaardigt denkt hij aan de woorden van burgemeestersvrouw. Hij grijpt zijn pen. 'Ik zal een rapport schrijven over de toestanden die in de fabrieken heersen. Het moet een aanklacht worden! Hij doopt de pen in de inktpot en even later krast de pen over het papier.

'Schoolpligtigheid, en kosteloos onderwijs, bij verbod van arbeid tot op zekere leeftijd, waarlijk daardoor zou men het Nederlandsche volk de grootste weldaad bewezen hebben. Zie dat gij de kinderhand door werktuigen vervangt; gij bewijst daardoor de menscheit een zegen en ontrukkt haar bij gansche scharen aan de noodlottigste slavernij van alle, de onkunde.'

Anna en Keesje weten niet wat meester Lalleman schrijft. Morgen wacht er weer een lange dag werken!

Bron

Er is Geschied, handleiding, deel 3.

Gespreksvragen

1. Weet jij wat er in het Nieuwe Testament staat geschreven over de wederzijdse omgang van heer en knecht/slaaf?
 - Zie Efeze 6:5-9, Kolossenzen 3:22 en 4:1, 1 Timotheüs 6:1-2,
2. Wat leer je uit deze Bijbelgedeeltes als je het vergelijkt met de vertelling?

5. De tijd van koning Willem III-arbeiders/uitvindingen

Vertelling 2 HET ONTSLAG

‘Mijne arbeiders, uw lonen zullen verlaagd worden.’ De directeur wacht even en kijkt in het rond. Dan gaat hij verder met zijn toespraak. ‘Er wordt voortaan elke dag een uur langer gewerkt. Het zijn moeilijke tijden. De concurrentie is zwaar.’

Nog langer werken? En nog minder verdienen? Is er niemand die daar tegen opkomt? Ongelovig kijkt Bart om zich heen. Hij ziet alleen maar gebogen hoofden. Die kerels berusten zomaar in wat er over hen beslist wordt! Hij, Bart, denkt er anders over! Moeilijke tijden... Het mocht wat! De directeur leeft zelf als een vorst! In zijn fabriek werken zijn arbeiders zo'n vijftien uur per dag voor een hongerloon. Moeten ze nu nog langer gaan werken voor minder geld?

Tot zijn eigen verbazing hoort hij zichzelf zeggen: ‘Dat kan niet. Als we nog langer moeten werken, komen we niet aan slapen toe. Waarom worden we voor dat extra werk niet extra betaald?’ Het hart bonst hem in de keel. Wat heeft hij gedaan? De baas tegenspreken is gevaarlijk!

Het is heel stil geworden. Als de directeur weer begint te spreken, klinkt zijn stem venijnig. ‘Het is duidelijk dat jij geen hart hebt voor onze fabriek. Zulk volk kan ik hier niet gebruiken. Voor jou kan ik twee anderen krijgen. Je kunt gaan!’ Even is het of de waarheid van deze verschrikkelijk boodschap niet tot Bart wil doordringen. Hij aarzelt, kijkt om zich heen... Hij ziet niets dan zwijgende, stuurse gezichten. Dan haalt hij de schouders op en sloft weg.

De zeilen van de tjalk 'Johanna' staan strak gespannen en bij de boeg bruist het water. Bart geniet. Ha, dit is nog eens wat anders dan weven in een textiel fabriek! Jammer, dat het maar voor één reis is! Maar goed, hij is op weg naar Amsterdam. Daar zal hij vast wel werk kunnen vinden! In Enschede wilde niemand hem meer hebben. En niets doen voor de kost, kon ook niet. Vader was toch al woedend op hem geweest. Gelukkig had schipper Berend een plaatsje voor hem omdat zijn knecht ziek was. In Amsterdam ziet hij wel verder. Voorlopig is hij blij dat hij van die textiel fabriek verlost is.

‘Zo jongen, meer kan ik niet voor je doen’, zegt de schipper tegen Bart, als de 'Johanna' in Amsterdam is afgemeerd en gelost. ‘Je moet nu zelf je weg maar zoeken. Het ga je goed!’ Bart slingert zijn plunjezak op zijn rug en gaat de loopplank af.

De drukte van de grote stad overweldigt hem. Overal klinkt geratel van koetsen en rijtuigen. Sleperswagens worden met veel lawaai over de straatklinkers getrokken. Er tussendoor duwen kooplui hun handkarren. Het krioelt van de mensen. En wat een winkels! Zoveel heeft Bart er in heel zijn leven nog niet gezien. Als in een droom loopt hij verder.

Na een paar uur is hij alle besef van richting kwijtgeraakt. Bovendien heeft hij honger. Verderop ontdekt hij een kruidenierszaakje, een gewoon kelderwinkeltje. Hij heeft toch nog het geld dat hij bij schipper Berend verdiend heeft! Veel is het niet, maar hij moet toch eten?

Op een muurtje verorbert hij met smaak zijn brood met spek. En dan moet hij er toch eens over gaan nadenken waar hij de nacht zal doorbrengen. Hier en daar worden de gaslantaarns al aangestoken. Het licht werpt gele kringen op straat.

Hij dwaalt verder. Zal hij een winkel binnengaan en vragen of de baas werk voor hem heeft? Of zal hij naar de havens gaan en het daar proberen?

Plotseling wordt zijn aandacht getrokken door een ophop. Op een plein is een groep mensen samengestroomd. Het zijn niet de burgers die Bart heeft gezien in de deftige

5. De tijd van koning Willem III-arbeiders/uitvindingen

straten waar hij doorheen gelopen is. In plaats van lange jassen en hoge hoeden ziet hij verschoten werkmanskleren en oude petten. Het zijn arbeiders, zoals hijzelf. Misschien kunnen die hem vertellen waar hij werk kan vinden. Voorlopig heeft echter niemand aandacht voor hem. Allen luisteren aandachtig naar een man die, staande op een sleperswagen, de menigte toespreekt. Bart kan zijn ogen niet van hem afhouden. Hij heeft lang golvend haar en een dichte, kullende baard. Hij strekt zijn armen uit naar zijn hoorders en zijn stem schalt over het plein.

‘Het is een schande dat zij die geen werk hebben, honger moeten lijden! Het is een schande, dat zij die wel werk hebben ook honger moeten lijden, omdat zij te weinig verdienen om voor hun gezin te zorgen. Maar de grootste schande is, dat de weinigen die werk èn geld èn eten hebben, net doen alsof dat alles zo hoort! Zij zijn het, die u plichten opleggen die u niet kunt dragen. Zij zijn het, die u alle rechten onthouden! Daardoor hebt u aan alles gebrek en woont u in krotten die voor varkens nog te slecht zijn!’ Er gaat een gemompel door de menigte. ‘Hij heeft gelijk!’ zegt een man achter Bart. ‘Het wordt tijd dat er iets verandert!’ Bart draait zich om. ‘Wie is die spreker?’ vraagt hij. De woorden van de spreker op de wagen hebben diepe indruk op hem gemaakt. Was ook hij geen rechteloze, toen de directeur hem van het fabrieksterrein afjoeg? Heeft ook hij zich niet steeds moeten afbeulen voor een hongerloon?

‘Weet je niet wie dat is, jongen?’ antwoordt de man. ‘Dat is immers Domela Nieuwenhuis!’

Boordevol gedachten loopt Bart even later door de stiller wordende straten, totdat een schreeuw hem opschrikt... ‘Daar heb je één van die socialen! Die knul was ook bij die oproerkraai!’ Als hij omkijkt, ziet hij enkele mannen en jongens op zich afkomen. Er is zelfs een gehelmde politieman bij. De angst slaat door hem heen. Het is op hem gemunt! Hij zet het op een lopen, een donkere steeg in. Bijna glijdt hij uit in de modder, bewaart met moeite zijn evenwicht... Achter hem klinkt geschreeuw en het geluid van voetstappen. Hij komt in een bredere, drukkere straat. Tussen rijtuigen en voorbijgangers door rent hij naar de overkant, opnieuw een donkere steeg in, een brug over, een hoek om... Eindelijk staat hij hijgend stil. Wordt hij nog gevolgd? Nee, hij is helemaal alleen... Een gevoel van eenzaamheid komt over hem. Moedeloos laat hij zich op een stoepje zakken. Daar zit hij dan, midden in een onbekende, vijandige stad. Wat moet hij beginnen? Het ziet er naar uit dat hij op straat zal moeten slapen. Hij laat het hoofd op de armen zinken...

‘Hola, wat hebben we daar! Trek je benen eens in, maat!’ Een luide stem doet Bart wakker schrikken. Hij probeert overeind te komen, maar zijn hele lichaam is verstijfd. Versuft knippert hij met zijn ogen tegen het licht van een lantaarn. Achter dat licht klinkt opnieuw de stem: ‘Toch niet teveel gedronken, hè? Dan ga je je roes maar ergens anders uitslapen!’ Bart kreunt. Een man buigt zich over hem heen. ‘Nee, dronken ben je niet. Waar kom jij trouwens vandaan? Je bent geen Amsterdammer. Wacht, kom maar eens mee naar binnen. Ik woon hier vlak naast. Zo, ik help je wel even de trap af.’

Een paar tellen later is Bart in een Amsterdamse kelderwoning. Deftig is het er bepaald niet. De zoldering is laag en boven het fornuis hangt wasgoed te drogen. Midden in het vertrek staat een tafel. Langs de wanden staan wat stoelen en een kast. De bedstee-
deuren staan open. Maar het is er warm en Bart is thuis ook niet veel gewend. Met welbehagen slurpt hij van de hete melk, die een vriendelijke vrouw heeft ingeschonken.

‘Zo, nu wil ik wel eens weten, wat voor vlees we in de kuip hebben!’ zegt zijn helper. ‘Mijn naam is Klaas Hendriks en ik ben scheepstimmerman op een werf. Dat is mijn

5. De tijd van koning Willem III-arbeiders/uitvindingen

vrouw Jet. En nou jij... Vertel maar eens hoe je hier terecht bent gekomen.' Hij stopt zijn pijp en steekt er de brand in.

Klaas' vriendelijkheid maakt dat Bart zich warm voelt worden van binnen. Eindelijk heeft hij een onderkomen. Hij zal alles eerlijk vertellen. Deze mensen zullen hem vast niet op straat zetten. Hij haalt diep adem en steekt van wal...

Bron

Er is Geschied, handleiding deel 3.

Gespreksvragen

1. Domela Nieuwenhuis was een predikant, maar werd later atheïst. Weet je wat een atheïst is?
 - *Iemand die niet gelooft dat God bestaat.*
2. Domela Nieuwenhuis werd één van de leiders van het socialisme. Door middel van opstand, stakingen enz. wilden ze meer rechten voor de arbeiders verkrijgen. Hij werd uiteindelijk zelfs een anarchist. Weet je wat een anarchist is?
 - *Iemand die streeft naar een samenleving zonder leider en autoriteiten.*
3. Welk advies zou jij Klaas geven, nu je weet wat atheïsme en anarchisme is?

Leestekst

DE VERKEERSDRUKTE

Wat er tegenwoordig op de wegen te zien valt... Die bespottelijke loopfietsen vallen er bij in het niet.

Smid Burgers uit Deventer schijnt ze uit Parijs gehaald te hebben, de velocipèdes. Hij maakt ze nu zelf en verkoopt ze in heel Nederland. Het zijn levensgevaarlijke dingen. Pedalen brengen een groot voorwiel in beweging. Het achterwiel is klein. Bovenop het kolossale voorwiel is een zadel bevestigd, waarop de wielrenner zich in evenwicht houdt. Zo, al trappend en sturend, maakt hij de weg onveilig.

Het is maar goed dat er plaatsen zijn waar bepalingen zijn gemaakt om het overige verkeer te beschermen tegen die wegpiraten. Zo kan het verboden zijn harder te rijden met de velocipède dan nodig is om overeind te blijven. Stel je voor, als je te langzaam rijdt, valt het ding om! Hier en daar moeten de velocipedisten afstappen wanneer er een paard of een rijtuig nadert. Ze moeten dan tegelijk een doek over hun glimmende stuur leggen. Iedereen weet immers hoe schrikkerig paarden kunnen zijn!

Ja, er verandert nogal wat in het eens zo rustige Nederland.

En wanneer het leven sneller verloopt, kan het verkeer niet achterblijven. De verfoeide velocipède maakt plaats voor de fiets, een voertuig met twee even grote wielen, waarbij de trappers het achterwiel aandrijven. En als omstreeks 1890 de massieve rubberbanden plaats maken voor banden die je kunt volpompen met lucht, dán wordt de fiets het vervoermiddel waarvan steeds meer mensen gebruik gaan maken.

De Nederlandse Velocipedisten Bond heet voortaan Algemene Nederlandse Wielrijders Bond (ANWB). In 1885 wordt in Utrecht het eerste fietspad aangelegd. Daar worden ook de eerste bekeuringen wegens te hard rijden uitgedeeld. Sommige fietsers wagen het namelijk sneller te rijden dan de paardentram. Dat is strafbaar!

Al spoedig valt het op dat fietsers door hun hoge snelheid eerder de weg kwijtraken dan wandelaars. Daarom zet de ANWB in 1895 tussen Rotterdam en Utrecht houten wegwijzers neer. Het is alleen jammer dat ze na de strenge winter van 1896 allemaal verdwenen zijn! Ze zijn opgestookt in de kachels...

Dan, in 1896...

In de straten van Amsterdam staan rijen mensen langs de huizenkant. Nieuwsgierig rekken ze de halzen. Straks zal hij passeren...

Daar... Voorop gaan, gewichtig kijkend, twee agenten. Daarachter volgt, tuffend en sputterend, de auto! Het voertuig heeft veel weg van een rijtuig. De chauffeur zit als een soort koetsier op de bok. Alleen houdt hij in zijn handen geen teugels, maar een rond wiel, waar hij af en toe aan draait. Dan zwenkt de auto als vanzelf opzij. Een toeschouwer vertelt:

'De tocht ging door de Kalverstraat en andere drukke straten, wat uit de aard der zaak een gedrang van jewelste veroorzaakte. Men stond eenvoudig paf over deze wagen zonder paarden en de meest fantastische uitleggingen werden gegeven over de wijze van voortbeweging. De Amsterdammers stonden rijen dik langs de weg en keken hun ogen uit. Velen bewonderden de moed van de mannen, die kalm bovenop dat duivelsding zaten.'

Toch is de opmars van de auto niet te stuiten. In 1908 wordt er een verkeerstelling gehouden op de weg van Haarlem naar Amsterdam, één van de drukste wegen van ons land. Het blijkt dat er op één dag maar liefst twaalf auto's gepasseerd zijn!

Dan wordt het nodig gevonden speciale agenten aan te stellen om het verkeer te regelen. In de nauwe straten van de steden is het gevaarlijk met al die auto's en fietsen. Maar de grote boosdoeners zijn wel de bestuurders van de handkarren. Zij willen zich maar niet houden aan de nieuwe regel dat al het verkeer voortaan rechts moet houden. Daarom wordt in 1912 in Amsterdam een politiemans aangewezen die de eerste Nederlandse verkeersagent zal zijn. De keus is niet voor niets op hem gevallen. Hij is tenslotte degene die in de afgelopen tijd de meeste bekeuringen heeft uitgedeeld...

Bron

Leerlingenboek *Er is Geschied*, deel 3.

Achtergrond- Informatie **HET LEVEN VAN DE ARBEIDERS**

1. De negentiende-eeuwse arbeider

De 19^e eeuw staat in het teken van grote veranderingen in de manier van arbeid verrichten. De fabriek en de machine waren in opmars. De oude tijden, waarin de meester met zijn gezellen en een paar leerlingen ambachtelijke handarbeid verrichtten in het voorgedeelte van het woonhuis van de meester, waren voorbij. Zo was de situatie wel eeuwenlang geweest. Zelfs de grote industrieën van voorheen, zoals de lakenindustrie, kenden geen fabrieken. De vele onderdelen van het productieproces, waarin de vervaardiging van laken plaatsvond (kammen, spinnen, weven), werden verricht in huisarbeid. Wanneer hier sprake is van de negentiende-eeuwse arbeider, wordt over het algemeen bedoeld de arbeider die in de fabriek werkte. Daar stonden immers de machines waarmee hij werken moest. Het gaat dus niet zozeer om een handarbeider, die thuis of bij de patroon aan huis werkte en een eigen product vervaardigde, maar om een fabrieksarbeider, die van de vroege ochtend tot de late avond met vele anderen in de fabriek werkte en daar de machines bediende.

5. De tijd van koning Willem III-arbeiders/uitvindingen

Het negentiende-eeuwse productieproces betekende een geweldige verandering in de aard van de arbeid, maar tegelijkertijd ook een forse achteruitgang in het bestaan van de arbeider. Hij werd slecht betaald en zijn werktijden waren lang. Nederland was in de ontwikkeling van de moderne industrie ver achter bij Engeland, Frankrijk en Duitsland. Koning Willem I had de grondslagen gelegd voor de industrie in Nederland, maar pas in de tweede helft van de negentiende eeuw kwam de industriële ontwikkeling echt op gang.

2. Treurige levensomstandigheden

Voor de opkomst van de moderne grootindustrie tegen het einde van de negentiende eeuw verkeerde de arbeidende klasse in treurige omstandigheden. Wie werk kon vinden, werd met een karig loon bedeed. Een weekloon van zeven gulden was al aan de hoge kant. Daglonen van zestig cent of zelfs minder waren geen uitzondering. Met zulke schamele inkomsten konden arbeiders slechts voorzien in de allernoodzakelijkste levensbehoeften. Dikwijls kwam men tekort. Als voorbeeld dient een arbeider uit Hilversum. Acht gulden en tweeëndertig cent per week had hij nodig om zijn gezin van zes personen in leven te houden. Maar er kwam niet meer binnen dan f 7,45, hoewel hij met zijn vrouw en twee oudste kinderen van 's ochtends vroeg tot 's avonds laat zwoegde. Zonder de bedeling kwam hij er niet.

Eentonig, schraal voedsel slokte al tweederde van de inkomsten op. Aardappels, gedrenkt in azijn en wat mosterd, vormden meestal het enige gerecht. Alleen op hoogtijdagen werden de aardappels besmeerd met wat olie of vet. Brood kwam nauwelijks op tafel. Tarwebrood was een ongekennde weelde. Pas toen in 1856 de rijksaccijns op het gemaal werd afgeschaft, werd roggebrood voor meer arbeiders betaalbaar. Waterige meelpap bleef goedkoper. Van vlees was helemaal geen sprake. Afgezien van een enkele bokking en wat stokvis at men ook nauwelijks vis, evenmin als kaas en eieren. Koffie, of de cichorei die er voor moest doorgaan, verving het drinkwater. Dat water moest in de steden meestal uit morsige, drabbige waterputten worden gehaald. Bier, de volksdrank van weleer, was een luxeartikel geworden door de hoge accijns op het graan.

De kinderarbeid was in de loop van de negentiende eeuw toegenomen. Alleen in Utrecht en Zeeland was er een daling. In Noord-Brabant maakten kinderen in 1871 meer dan een derde, in Noord- en Zuid-Holland meer dan een vijfde van het totaal aantal arbeiders uit. Dat kwam natuurlijk niet uitsluitend op rekening van de opkomende grootindustrie. In de landbouw was kinderarbeid van oudsher al regel. In de huisindustrie en in de ambachtelijke nijverheid golden kinderen eveneens als onmisbare arbeidskrachten. Toch werd ook in de moderne textielindustrie van Twente en Brabant ruimschoots van kinderarbeid gebruik gemaakt. Werkelijke misbruiken behoorden echter, in tegenstelling tot de gang van zaken eerder in Engeland, tot de betrekkelijke uitzonderingen. Maar die waren dan ook schrijnend. Berucht werd het dorp Moordrecht, waar zelfs zieke kinderen van vijf jaar en jonger op de lijnbanen aan het eentonige wieldraaien werden gezet. Als zij, nog slapend, door hun ouders naar het werk werden gedragen, wachtten hun werktijden van twaalf tot zestien uur. In Zeeland moesten verzwakte zes- en zevenjarige kinderen weven in vochtige, bedompte kelders. Leidse kinderen kregen tussen de middag vrijaf om naar school te gaan, maar moesten die tijd inhalen tot elf uur 's avonds.

Het dagloon voor jonge kinderen was meestal niet hoger dan 5 cent. Kleine kinderen verdienden in de touwslagerijen van Utrecht 2 cent per dag. De zesjarige Keesje die in Hilversum acht uur per dag als spoeler werkte, kreeg 2½ cent per week en dertien boterhammen. Maar het treurigst gesteld was het met de weeskinderen, die door de

armbesturen zo goedkoop mogelijk werden uitbesteed aan werkbazen en meesters. Die kregen er dan soms nog subsidie voor, omdat zij de kinderen nuttig bezighielden. De 'armvaders' hielden jaarlijks een soort aanbesteding van weeskinderen om hen zo goedkoop mogelijk kwijt te raken. In sommige plaatsen werden de kinderen, alsof het om echte slaven ging, zelfs tentoongesteld ter keuring.

3. Het Kinderwetje

Het verzet tegen deze wantoestanden zwol na 1850 sterk aan. Artsen, letterkundigen, onderwijzers roerden de trom. Al in 1835 had de provinciale onderwijscommissie van Overijssel de nadelige gevolgen van de kinderarbeid gelaakt. De Maatschappij voor Nijverheid schreef in 1849 een prijsvraag uit om de mogelijkheden van het verbod van kinderarbeid te onderzoeken. In 1859 stelde zij zelf een onderzoek in. Zo langzamerhand kon nu ook de regering niet achterblijven. Thorbecke benoemde in 1863 een staatscommissie. Zij bracht pas in 1869 haar lijvig rapport uit. Maar de regering deed niets. Liberalisme stond in het teken van vrije ontwikkeling en vrije concurrentie, van onthouding van de kant van de overheid.

Maar ook onder de liberalen ontstonden andere denkbeelden. Eén van de voormannen van de nieuwe richting in het liberalisme, het Tweede Kamerlid Van Houten, maakte gebruik van het recht van initiatief. Hij diende een wetsvoorstel in, dat de arbeid van kinderen onder 12 jaar in de fabriek verbood. De ouders en ondernemers moesten bij overtreding kunnen worden gestraft. Bovendien wilde hij, dat de gemeenten het recht kregen leerplicht in te voeren voor kinderen tussen 8 en 12 jaar.

Uiteindelijk werd alleen het verbod op arbeid van kinderen onder 12 jaar in de fabriek gehandhaafd. De strafbaarheid van ouders bij overtreding werd geschrapt, die van de ondernemers werd gehandhaafd. Kinderen onder 12 jaar mochten wel huiselijke diensten en veldarbeid verrichten. Het 'Kinderwetje van Van Houten' kwam in 1874 tot stand, bijna 40 jaar nadat de eerste alarmerende rapporten verschenen waren!

ARBEIDERS VERENINGEN ZICH

1. Beginnende organisatie van de Nederlandse arbeiders

Het heeft lang geduurd voordat de Nederlandse arbeiders zich gingen organiseren om zodoende verbetering van hun bestaan af te dwingen. Op zichzelf misschien niet verwonderlijk: lange werkdagen en een leven op het bestaansminimum putten de mens lichamelijk en geestelijk uit.

De arbeiders in Engeland, die in nog slechter omstandigheden verkeerden, waren in dat opzicht actiever. De Nederlandse arbeiders hadden in die tijd een grote achterstand in ontwikkeling. Leidersfiguren dienden zich niet aan en voorlichting aan de arbeiders ontbrak. Dagbladen waren buiten hun bereik.

Dat veranderde toen in 1869 de belasting op dagbladen in de vorm van het zegelrecht werd afgeschaft en de courant veel goedkoper werd. In arbeidersblaadjes werd de politieke belangstelling aangewakkerd. In de omringende landen was al vanaf 1848 sociale beroering aan de gang. Zo had Karl Marx in dat jaar zijn Communistisch Manifest het licht doen zien. Daarin wees hij de arbeiders erop dat de toekomst aan hen was en dat zij na een periode van diepe ellende eenmaal de heersende klasse zouden zijn in een nieuwe socialistische samenleving. In de slotregel riep hij de arbeiders op zich te verenigen: *Proletariërs aller landen, verenigt u!*

Het duurde in Nederland langer voordat het socialisme onder de arbeiders aansloeg.

2. Domela Nieuwenhuis

In de verte beschouwd geleek Domela Nieuwenhuis een reusachtige eik, die majestueus zijn takken uitstrekke; van nabij beschouwd was hij een struik brandnetels, waaraan ieder die voorbij wilde zich noodwendig moest steken. De Friese arbeiders daarentegen bejubelden hem als *us verlosser*.

In 1882 verscheen Domela Nieuwenhuis als eerste socialist in de Tweede Kamer, gekozen als afgevaardigde door een Fries plattelandsdistrict. Het ging slecht in Friesland: de scheepsbouw raakte in een crisis toen stoomschepen de Friese zeilschepen begonnen te verdringen. Verder kon de textielnijverheid in Friesland zich niet handhaven ten opzichte van de Twentse textielindustrie en de Friese landbouw bereikte een dieptepunt door de import van goedkoop Amerikaans graan. De arbeiders leden dientengevolge onder werkloosheid en armoede.

Domela Nieuwenhuis' grootvader en vader waren beide predikant geweest. Ook hijzelf, geboren in 1846, leek dit spoor te zullen volgen. Na zijn theologische studie werd hij beroepen in Harlingen en Beverwijk. In 1872 stierf zijn nog jonge vrouw in het kraambed. Het bezorgde Domela Nieuwenhuis schuldgevoelens die hij nooit meer zou kwijtraken. Het betekende ook het begin van de breuk met predikantschap en kerk. In 1879 beschreef hij dit proces in *Mijn afscheid van de Kerk*.

Inmiddels was hij in contact gekomen met de arbeidersbeweging. Bij een staking trad hij als bemiddelaar op. Zelf raakte hij dankzij een erfenis in goede doen, wat hem in staat stelde zich terug te trekken in zijn studeerkamer. Hij verdiepte zich in de werken van socialistische theoretici als Marx, Engels en Lasalle.

Op 1 maart 1879 verscheen onder zijn leiding het eerste nummer van het blad 'Recht voor Allen', het eerste socialistische blad van Nederland. Het wekte grote beroering. Weldra fungeerde Domela ook als voorzitter van de Sociaal-Democratische Bond. Zijn majesteitelijk voorkomen, zijn welsprekendheid, zijn onverzettelijkheid tegen wat hij als uitbuiting beschouwde en zijn geestdrift bezielde de massa. De vijf K's waren zijn mikpunt: Kapitaal, Kerk, Kazerne, Kroeg en Koning. Daarmee werd het volk onmondig, arm en willoos gehouden. Domela was een fel voorstander van de invoering van algemeen kiesrecht. Dat zou immers het einde betekenen van de macht van de vijf K's. Met dit soort denkbeelden deed Domela Nieuwenhuis *eene rilling door het land gaan*. De autoriteiten voelden zich bedreigd. In 1887 werd Nieuwenhuis wegens majesteitschennis tot één jaar gevangenisstraf veroordeeld. Hij had het in die tijd namelijk bijzonder op de koning voorzien. In elk nummer van het socialistische blad 'Recht voor Allen' gaf hij een 'Weekstaat van het door Burger Willem geleverde werk': *Uit wandelen geweest, gegeten, gedronken en geslapen — en het daarvoor door hem genoten loon f 20.000 met vrije woning en toebehoren*. Bij het jaarlijkse bezoek van de koning aan Amsterdam stond in 'Recht voor Allen' een artikel met de naam 'De koning komt'. Het dreef de spot met de drukte die de pers voor zo'n gelegenheid maakte *en dat allemaal voor iemand die zo weinig van zijn baantje maakt*. Hoewel de rechters tijdens de behandeling van de rechtszaak te horen kregen dat niet Domela de schrijver was van het gewraakte artikel, achtten ze hem toch verantwoordelijk en veroordeelden hem tot een jaar eenzame opsluiting. Hoger beroep baatte niet en Domela verdween op 19 januari 1887 in een cel met het opschrift: *Godsdienst: geen. Vergrijp: majesteitschennis*. Tegen een beloning van een kwartje per dag moest hij doosjes plakken voor een stijfselfabriek. Uit zijn brieven viel echter op te maken dat hij zakjes plakte. Vandaar het lied: *Domela moet zakkies plakken*. Hoewel Domela Nieuwenhuis al op 31 augustus (de verjaardag van prinses Wilhelmina) gratie kreeg, had de arbeidersbeweging haar martelaar gevonden. De kiezers van Schoterland brachten hem in de Tweede Kamer.

In de Tweede Kamer bereikte Domela Nieuwenhuis echter niets. Verbitterd schreef hij: *Geen enkel Kamerlid kwam mij begroeten of liet zich aan mij voorstellen, zoals het anders gebruikelijk is. Zelfs verschillenden, die ik van vroeger kende en van wie er waren, die wel bij mij gelogd hadden, deden precies alsof ze mij heelemaal niet kenden. De een durfde niet voor de ander, allen schuwden mij als de pest.* Als gevolg hiervan gleed Domela Nieuwenhuis af naar het anarchisme: hij kantte zich tegen het parlement en zelfs tegen het kiesrecht. De ware vrijheid kon slechts door het anarchisme gebracht worden. Parlementaire socialisten als Troelstra en Van der Goes keerden zich tegen hem en hij raakte in politiek opzicht geïsoleerd. Nog tweemaal liet hij van zich horen. De eerste keer bij de spoorwegstaking van 1903, toen een revolutie op uitbarsten leek te staan. Het liep opnieuw op een teleurstelling uit. De laatste keer in 1918, toen de Russische revolutie naar Nederland leek over te waaien. Toch schrok hij terug voor de consequenties: *Waar gaat ge heen arbeiders? Ge schudt aan het oude ondragelijke juk. Maar ziet ge het nieuwe niet dat men U wil opleggen en dat nog ondragelijker zal zijn?* Hij vreesde de dictatuur, van welke kant die ook mocht komen.

De uitzichtloze strijd, die toch gestreden moest worden, veroorzaakte gevoelens van machteloosheid en twijfel en sloopte zijn lichaam. Domela Nieuwenhuis overleed op 19 oktober 1919.

3. Troelstra richt de SDAP op

Voor het deel van zijn socialistische partijgenoten, die juist door middel van verkiezingen en vertegenwoordiging in de Kamer verbeteringen in het lot van de arbeiders wilden brengen, was Domela Nieuwenhuis een figuur met wie zij niet konden samenwerken.

De Friese advocaat J.P. Troelstra had al in 1894 in zijn brochure *Het kiesrecht en de sociaal-democratie* uiteengezet dat socialisten zich bij de verkiezingen niet afzijdig moesten houden, als ze tenminste aanhang wilden krijgen onder de massa. In hetzelfde jaar richtte hij met elf anderen een nieuwe partij op: de Sociaal Democratische Arbeiders Partij. Bij de verkiezingen van 1897 kreeg deze SDAP twee zetels in de Tweede Kamer. De nieuwe partij zou na de Tweede Wereldoorlog Partij van de Arbeid gaan heten.

In de ogen van radicale socialisten was de SDAP al spoedig te burgerlijk en te weinig revolutionair. In 1909 verliet een aantal leden de partij en richtte een eigen partij op: de Sociaal Democratische Partij, niet te verwarren met de vroegere (inmiddels opgeheven) Sociaal Democratische Bond van Domela Nieuwenhuis. Uit de Sociaal Democratische Partij ontstond later de Communistische Partij Nederland, de CPN.

4. De Woningwet van 1901

Rond 1900 was de volkshuisvesting ronduit gebrekkig te noemen: de toestanden in de eenkamerwoningen, kelderwoningen en woonkazernes waren over het algemeen erbarmelijk. Daarbij moet bedacht worden dat 23% van de bevolking was gehuisvest in een eenkamerwoning. In het noorden van het land lag dat percentage nog veel hoger. De Woningwet verplichtte alle gemeenten tot het vaststellen van een woonverordening en een bouwverordening. Zo werd lukraak bouwen aan banden gelegd. Krachtens deze wet was het mogelijk de strijd tegen de krotwoningen aan te binden door woningen onbewoonbaar te verklaren. De onteigening van woning en grond werd gemakkelijk gemaakt, tenminste wanneer deze onteigening bedoelde de volkshuisvesting te verbeteren.

5. De Ongevallenwet van 1901

De vakverenigingen hadden al hun best gedaan om de arbeiders enigszins te beveiligen tegen de gevolgen van bedrijfsongevallen door de vorming van fondsen. Sinds het midden van de negentiende eeuw waren er ook verzekeringsmaatschappijen, die tegen betaling van een kleine premie het risico van ongeval en ziekte op zich namen.

De belangstelling van de kant van de arbeider voor die verzekering was echter gering. Dat kwam natuurlijk door zijn magere loon, maar ook door gebrek aan begrip voor de risico's die hij liep.

De regering besefte eindelijk haar verantwoordelijkheid. De Ongevallenwet kwam tot stand: de oudste verzekeringswet in Nederland.

De wet verplichtte de arbeider zich te verzekeren tegen de geldelijke gevolgen van bedrijfsongevallen. De premies, de kosten van die verzekeringen, moesten worden opgebracht door de ondernemingen! Bij een ongeval werd een ongevallenrente uitbetaald: een uitkering van maximaal 70% van het loon. Het was het begin van de sociale verzekeringswetten.

6. De Leerplichtwet

De Leerplichtwet verplichtte ouders (of voogden) hun kinderen onderwijs te laten volgen gedurende 6 jaar, te rekenen vanaf het zevende levensjaar. De leerplicht hield geen schoolplicht in: waar geen school bestond, konden de kinderen met huisonderwijs volstaan. Maar huisonderwijs was natuurlijk duur en bleef daarom een voorrecht voor de rijkere. Dat betekende dat de kinderen van minder gegoede christelijke ouders gedwongen waren toch de openbare school te bezoeken, als er ter plaatse geen christelijke school was (en dat was meermalen het geval). Dat was voor de christelijke partijen reden om nog sterker te streven naar volledige bekostiging betaling van het christelijk onderwijs door de overheid. Die liet nog tot 1920 op zich wachten.

ALLERLEI UITVINDINGEN

1. De steden

In 1850 telde Nederland 3 miljoen inwoners, in 1870 3,5 miljoen, in 1890 4,5 miljoen en in 1910 bijna 6 miljoen. Omstreeks 1870 begon de grote trek van het platteland naar de stad. Veel landarbeiders, die door de landbouwcrisis geen werk meer konden vinden, trokken naar de fabrieken in de steden. De verstedelijking vond vooral plaats in het westen. De arbeiders vonden meestal onderdak in achterbuurten en krotwoningen. Bij een onderzoek in Amsterdam in 1874 bleken 5000 kelderwoningen bewoond te zijn. Daarvan was 60% feitelijk onbewoonbaar. De Amsterdamse arts Sarphati schreef *dat een derde der geheele bevolking gedwongen is te verblijven in holen en hokken, die wij voor onze huisdieren zouden afkeuren*. De overbevolking in deze achterbuurten werkte natuurlijk epidemieën in de hand. De arbeiderswijken waren *ziektetmagazijnen*, die ook voor de wijken van de rijkere een ernstige bedreiging vormden. Dit maakte uiteindelijk indruk en zelfs in de Staten-Generaal trok de slechte behuizing van de arbeiders dan ook de aandacht.

Er kwam verbetering toen in 1902 de Woningwet in werking trad. Op grond van deze wet zouden in de eerstvolgende vijftig jaar bijna 52.000 woningen onbewoonbaar verklaard worden.

5. De tijd van koning Willem III-arbeiders/uitvindingen

Door de toenemende bevolking en het drukker wordende verkeer vormden de stadswallen een ondraaglijke omknelling en waren de stadspoorten een sta-in-de-weg geworden. Een Utrechenaar klaagde in 1845, dat bij aankomst en vertrek van de treinen *de aandrang in de Katharijnepoort zoodanig is, dat men voor ongelukken bevreesd is, wanneer er alsdan vele rijtuigen passeeren*. De stadspoorten werden 's avonds nog gesloten en alleen na betalen van poortgeld kon men de stad in- of uitkomen. Pas in 1851 verbood de gemeentewet van Thorbecke het sluiten van de stadspoorten. Geleidelijk werden de meeste poorten en de bouwvallig geworden stadsmuren gesloopt. Er kwamen plantsoenen en wandelpaden voor in de plaats. De singels omlopen werd voor burgergezinnen een traditionele zondagswandeling. Behalve de bolwerken verdwenen ook de daarop gebouwde molens. Daardoor veranderde het silhouet van de steden danig. Temeer omdat op verschillende plaatsen fabrieksschoorstenen in het stadsbeeld verschenen. Daardoor kregen de steden meer ruimte om uit te breiden, maar dat resulteerde in veel gevallen in zonder plan gebouwde buitenwijken en rommelige fabrieksterreintjes. In de stad verschenen allerlei utiliteitsgebouwen, als watertorens, stedelijke ziekenhuizen, politiebureaus en gasfabrieken.

De uitbreiding van de steden was planloos en rommelig. De stadsbesturen bemoeiden zich alleen met het aanleggen van de straten. De stadsuitleg werd overgelaten aan particuliere bouwers, die zoveel mogelijk huizen op een zo klein mogelijk stuk grond bouwden. Behoorlijke groenstroken of parken kwamen alleen voor in rijkere buurten. Er kwam pas een behoorlijke verbetering, toen de Woningwet van 1901 bepaalde, dat alle gemeenten met 10.000 of meer inwoners een tienjarenplan voor hun stadsuitbreiding ter goedkeuring moesten voorleggen aan de Provinciale Staten. Stadsbesturen gaven daarna in veel gevallen bekende architecten opdrachten om uitbreidingsplannen te ontwerpen. De architect Berlage ontwierp bijvoorbeeld het Plan Zuid voor Amsterdam.

2. Elektriciteit

De verlichting in de steden verbeterde door de olielampen te vervangen door gaslantaarns. Rotterdam had al vóór 1830 gasverlichting en Amsterdam sloot in 1840 een overeenkomst met een 'pijngas-compagnie' om als proef 150 straatlantaarns te plaatsen. Andere steden volgden dit voorbeeld. Een Utrechenaar schreef in 1844: *Thans verspreiden 366 straatlantaarns, welke door zes opstekers behoorlijk kunnen ontstoken worden, haar helder schijnsel over de vroeger zoo duistere straten tot gerief van Utrechtse ingezetenen en tot voorkoming van vele ongeregeldheden, welke vroeger zoo vaak door de duisternis werden begunstigd*.

De stadsverlichting werd verder uitgebreid en de gemeenten gingen zelf een gasbedrijf exploiteren. Aan de rand van de stad of even buiten de stad verrezen gasfabrieken. Toen in Utrecht in 1862 de gemeentelijke gasfabriek in bedrijf gesteld werd, was men er trots op dat er 's avonds al 680 lantaarnlichten waren brandende.

Aanvankelijk leek elektriciteit alleen geschikt voor aardigheden. Een Haarlemse schoolmeester schreef omstreeks 1830 dat zij niet te vergelijken was met de *waarlijk nuttige stoomkracht: Zoo als de elektriciteit aanleiding geeft, om tallooze aardigheden te vertoonen, zoo talrijk en verscheiden zijn de betrekkingen, waarin de stoom tot waarlijk nuttige doeleinden voorkomt*. Tegen het eind van de negentiende eeuw en het aan begin van de twintigste eeuw bracht de elektriciteit echter een omwenteling teweeg op allerlei gebied. Het baarde veel opzien toen het in 1867 geopende Amstelhotel te Amsterdam helemaal elektrisch verlicht was. Daarvoor was wel een eigen 'lichtfabriek' gebouwd aan de overkant van de Amstel. In de steden werd geleidelijk de gasverlichting door elektrische verlichting vervangen. De lantaarnopstekers verdwenen

5. De tijd van koning Willem III-arbeiders/uitvindingen

langzamerhand uit het stadsbeeld. Er werd intensief reclame gemaakt voor deze nieuwe soort van verlichting met slagzinnen als: *Tocht heeft op elektrisch licht geen invloed. Voor het ontsteken van elektrisch licht zijn geen lucifers nodig.* Vooral in winkels, waar het gaslicht bij het opengaan van de deuren dikwijls uitwoei, was de nieuwe verlichting een uitkomst. Geleidelijk werd in de winkels en woonhuizen het gaslicht door elektrisch licht vervangen. In 1891 kochten de bankier Frederik Philips en zijn zoon Gerard uit Zaltbommel een lege textielfabriek in Eindhoven, waar zij elektrische gloeilampen gingen maken. Na een paar moeilijke jaren was het Gerards jongere broer Anton, die door zijn buitenlandse zakenreizen voor een groot afzetgebied zorgde. Tijdens een reis in Rusland kreeg hij van de tsaar een bestelling voor 50.000 lampen. Toen deze order binnenkwam informeerde Gerard voorzichtig of Anton niet een nul teveel had opgeschreven. Anton telegraferde terug: *Fifty thousand, funfzig tausend, cinquante mille.* In 1895 werkte Philips met 42 arbeiders, maar in 1908 had de N.V. Philips Gloeilampenfabriek al meer dan 1000 en in 1915 al meer dan 2000 arbeiders in dienst. De zorg van de onderneming voor de werknemers eindigde niet bij de fabriekspoort. Er werden woningen voor de arbeiders gebouwd, sportvelden aangelegd en scholen gebouwd. Philips drukte zijn stempel op Eindhoven. In 1891 woonden er in Eindhoven nog geen 20.000 inwoners. In 1915 waren het er bijna 40.000. Eindhoven werd de Lichtstad genoemd.

Ook voor het verkeer ging de elektriciteit een belangrijke rol spelen. Rond 1900 werden de eerste paardentrams en stoomtrams door elektrische vervangen.

3. Het verkeer

Stoomtrams zorgden voor betere verbindingen van het dorp met de stad, al zagen enkele burgemeesters dit gevaarlijke vervoermiddel met angst en beven in hun woonplaats komen. De burgemeesterszoon van Voorschoten schreef: *Mijn vader behoorde ongetwijfeld tot de zeer verlichten onder zijn tijdgenooten, doch dit neemt niet weg, dat toen de stoomtram kwam, hij er op stond, dat onder de voorwaarden van het gebruik van de straat zou worden opgenomen, dat in de kom van het dorp een man vóór de locomotief zou lopen, opdat deze ter voorkoming van ongelukken, gedwongen zou wezen stapvoets te rijden.*

Het verkeer werd drukker en sneller. In het begin van negentiende eeuw kwam de loopfiets in zwang. De berijder zette zich telkens met de punten van zijn schoenen af en kon zich zodoende tweemaal zo snel als een voetganger verplaatsen. Het was een grote verbetering, toen er trappers bij het voorwiel werden aangebracht. Het was wel een waagstuk om de vélompède met haar grote voorwiel en kleine achterwiel te berijden. De Deventer smid Burgers liet een vélompède uit Parijs komen en ging zelf deze vervoermiddelen maken. De vélompèdisten hadden het niet gemakkelijk. Vooral in de dorpen werden ze beschouwd als gevaarlijke verstoorders van de landelijke rust. Ze werden daarom onderworpen aan allerlei beperkende bepalingen. Zo werd in de Betuwe in 1869 een verordening afgekondigd waarbij het verboden was harder te rijden dan nodig was om met het vehikel overeind te blijven. Bij de nadering van paarden en rijtuigen moesten de fietsers afstappen en soms nog een doek over het glimmende stuur leggen, om de paarden niet te laten schrikken.

Een belangrijke verbetering waren de rijwielen met twee even grote wielen, waarbij de beweging van de trappers op het achterwiel overgebracht werd. Toen omstreeks 1890 ook nog de massieve rubberbanden vervangen werden door banden die waren gevuld met samengeperste lucht, werd het rijwiel of de fiets het vervoermiddel waarvan bijna iedereen gebruik maakte. De Nederlandse Vélompèdisten Bond veranderde haar naam in Algemene Nederlandse Wielrijders Bond. Op verzoek van deze ANWB werd in 1885 het eerste rijwielpad in Nederland aangelegd bij de Maliebaan in Utrecht.

5. De tijd van koning Willem III-arbeiders/uitvindingen

Er was wel uitdrukkelijk bij bepaald, dat de rust niet door hard rijden verstoord mocht worden. Het duurde niet lang of de eerste bekeuring werd uitgedeeld, omdat een wielrijder het gewaagd had harder te rijden dan de paardentram.

Behalve meisjes en vrouwen werd ook mannen van boven de 40 jaar, die al als bejaard werden beschouwd, nog in 1898 afgeraden zich met deze gevaarlijke sport bezig te houden: *De lichaamskrachten onzer meisjes en vrouwen zijn in de regel niet opgewassen tegen de vermoeienissen van het wielrijden, waar de lust tot ontspanning zich uit in het tegenwoordig meer en meer in zwang komende toerisme. Hij, wien de 4 kruizen op den rug staan geschreven, doet verstandig met af te zien van elk pogen om door een heroïsch kunstmiddel zijn langzaam dovende levenskracht aan te wakkeren. De handwijzers, die hem zijn levensweg aanwijzen, dragen tot opschrift: onthouding en matigheid. En tot die onthouding behoort ook het nalaten van een vermoeiende, gevaarlijke sport als het wielrijden.*

Omdat fietsers de weg sneller konden kwijtraken dan wandelaars, plaatste de ANWB in 1895 de eerste houten wegwijzers tussen Rotterdam en U Utrecht. De volgende winter was echter streng en de wegwijzers werden in de kachels van de omwonenden opgestookt. De ANWB verving ze toen door ijzeren richtingaanwijzers.

4. Fotografie

In 1826 maakte Niépce de eerste foto op een plaat die was bedekt met een lichtgevoelige bitumen (een soort asfalt). Hij had hiervoor een belichtingstijd van acht uur nodig bij helder zonlicht.

Louis Daguerre wordt ook vaak beschouwd als de uitvinder van de fotografie. In 1831 zette Daguerre de proefnemingen van Niépce voort met zilverjodide.

In 1837 ontdekte Daguerre bij toeval de mogelijkheid van ontwikkeling van het latente beeld. Hij had een geijodeerde verzilverde koperplaat kort belicht en hierna blootgesteld aan kwikdamp. Hierop bleek zich een beeld te hebben gevormd. Hij noemde dit proces daguerreotypie.

De 'uitvinding van de fotografie' werd in januari 1839 bijna gelijktijdig in Parijs en in Londen aangekondigd.

In 1888 bracht de Amerikaan George Eastman (de oprichter van de "Eastman Dry Plate Company" in 1881), de eerste fotocamera met rolfilm voor het grote publiek uit. Met de slogan "You press the button, we do the rest", werd deze camera aan de man gebracht. Deze camera kreeg de naam "KODAK". Hiermee konden 100 opnames per filmrol worden gemaakt. Als de rol vol was stuurde de fotograaf de camera met filmrol naar de Eastman Kodak Company. Vervolgens drukte het bedrijf de foto's tegen betaling af en stuurde de afgedrukte foto's én de camera met nieuwe filmrol terug naar de fotograaf.

5. Waterwegen

Om de verbinding tussen de Haven van Amsterdam en de Noordzee te verbeteren werd in 1824 het Noordhollandsch Kanaal tussen Amsterdam en Den Helder in gebruik genomen. Dit kanaal voldeed al snel niet meer aan de eisen van het groeiende scheepvaartverkeer. Vanaf ongeveer 1848 is men gestart met de zoektocht naar alternatieven voor het Noordhollandsch Kanaal. In 1852 nam de Gemeente Amsterdam het initiatief voor een commissie die tot taak kreeg alle mogelijkheden te onderzoeken voor een kanaal van het IJ door de duinen naar de Noordzee, dat was immers de kortste verbinding. Met dit plan was het doorgraven van de duinen nabij Velsen, of op het smalste deel van Holland ("Holland op zijn smalst") vereist. Na vele plannen

5. De tijd van koning Willem III-arbeiders/uitvindingen

onderzocht te hebben, was men in december 1861 zover gekomen dat een concessie voor het graven van een kanaal en de exploitatie kon worden verstrekt.

Bij de opening van het kanaal in 1876 waren er bij de uitmonding van het kanaal op de Noordzee, bij de plaats IJmuiden, twee sluisen aangelegd; de Kleine sluis en de Zuiderdijksluis. Nadat het kanaal was overgenomen door de Staat in 1883 werd direct besloten tot de aanleg van een derde sluis. Met de aanleg van deze Middensluis werd in 1890 begonnen en de werkzaamheden duurden tot 1896. In de jaren twintig van de 20e eeuw werd een nog grotere sluis noodzakelijk. In 1921 besloot men tot de bouw van de Noordersluis, die in 1928 gereed kwam. De Noordersluis was toen de grootste sluis ter wereld.

Rotterdam was in het midden van de 19e eeuw al een van de grootste havensteden geworden. Dit kwam onder meer door het grote aandeel aan doorvoer naar Duitsland en Engeland. De toename van het aantal scheepsbewegingen leidde tot een capaciteitsprobleem. De delta van de Rijn was bovendien zo vertakt dat het voor de moderne grotere schepen van die tijd steeds moeilijker werd om de haven te bereiken. Waterbouwkundig ingenieur Pieter Caland kreeg de opdracht van de Waterstaatsdienst Holland om "de Hoek van Holland" door te steken en de Rijnmond tot aan zee door te trekken.

De uitvoering van de werken begon op 23 januari 1864 met het buitenwerk op het strand en in de zee. Met de landzijdige doorgraving kon vanwege de nodige onteigeningen pas in 1865 worden begonnen. Het begin van de doorgraving werd plechtig gesymboliseerd toen op 31 oktober 1866 de Prins van Oranje de "eerste" spa ter verbetering van de waterweg van Rotterdam naar zee in de grond stak.

In 1872 werd de Nieuwe Waterweg een feit en was Rotterdam gemakkelijk bereikbaar.

KUNST

1. Architectuur

De neostijl is in de eerste plaats een negentiende-eeuwse aangelegenheid. Het is het min of meer kunstmatig teruggrijpen op voorbije kunststijlen. Natuurlijk lag daar vooral een romantisch idealiseren van vroegere hoogtijden in de architectuur aan ten grondslag, zoals gotiek, renaissance, barok en classicisme. In vele Europese hoofdsteden treffen we imponerende voorbeelden aan van overdadige neobarok en imposant neoclassicisme. In ons land kreeg met name de neorenaissance geheel eigen vormen, omdat zij zich liet inspireren door de zeventiende-eeuwse architectuur van Lieven de Key en Hendrick de Keyser. Dat deed bijvoorbeeld Petrus Josephus Hubertus Cuypers (1827-1921) toen hij in Amsterdam het Centraal Station (1889) en het Rijksmuseum (1885) bouwde. Zelfs presteerde hij het om in het Brabantse Oudenbosch de Romeinse St.-Pieter, met koepel en al, op verkleinde schaal na te bouwen (1865). De interesse voor de neorenaissance in Nederland werd bovendien aanleiding tot de bouw van herenhuizen en villa's, die het beeld van de laatnegentiende-eeuwse en vroeg twintigste-eeuwse straten en singels in de grote Nederlandse steden bepalen. De decoratieve elementen die de uit baksteen gemetselde muurvlakken doorbraken en vensters en deuren omlijstten, waren daarbij gewoonlijk niet van natuursteen, maar van cement. Toch zou de neogotiek vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw en ook nog daarna van belang worden. Al vroeg gaf de romantiek de stoot tot grotere belangstelling voor de middeleeuwse en speciaal de gotische architectuur. In Engeland gebeurde dat al rond het midden van de achttiende eeuw. Een belangrijk moment voor de ontwikkeling van de neogotiek was het besluit de onvoltooid gebleven Dom van

5. De tijd van koning Willem III-arbeiders/uitvindingen

Keulen af te bouwen, met welke onderneming in 1842 werd begonnen. Ook in Frankrijk kwam men voor de opgave te staan de talrijke kerkgebouwen die tijdens de Revolutie en daarna zwaar geleden hadden, te restaureren. Hierdoor kwamen de architecten in contact met de bouwprincipes en constructiemethoden van hun middeleeuwse voorgangers. Dit leidde ertoe, dat men ging denken dat het bouwen van gotische kerken wel tot de mogelijkheden behoorde. Toch zou men zich aanvankelijk nog met schijngewelven van latten en gips tevredenstellen. Uiteindelijk kregen de voornaamste voorvechters van de nieuwe richting ook de moeilijke kunst van het overwelden in steen onder de knie.

In Nederland werd de al genoemde architect Cuypers de voornaamste vertegenwoordiger van de neogotiek. Al in 1850 vestigde hij zich al als architect in zijn vaderstad Roermond, waar hij twee jaar later een atelier voor christelijke kunst opende. In 1865 vertrok hij naar Amsterdam. Cuypers heeft in zijn lange leven heel veel gebouwd en gerestaureerd. Wanneer men zijn restauraties vergelijkt met die van vele anderen in binnen- en buitenland, steken zij daarbij veelal in gunstige zin af. Tegenwoordig worden negentiende-eeuwse restauraties vaak als onoordeelkundig en romantiserend gekwalificeerd en dat geldt in zekere zin ook voor die van Cuypers. Men kan hem echter moeilijk het verwijt maken dat hij in zijn eigen tijd leefde en dus werkte volgens de opvattingen die toen algemeen geldend waren.

Het waren de architecten van de neogotische richting, met Cuypers op de eerste plaats, die in Nederland de architectuur een nieuwe koers gaven door het ambachtelijke kunnen in ere te herstellen en de eerbied voor het materiaal te doen herleven. Toch was uiteraard het teruggrijpen op een oude stijl geen ideale oplossing, want men bond zich aan na te bootsen producten van een oude stijl, al volgde Cuypers meer de decoratieve motieven dan de voorbeelden in hun geheel.

In diezelfde periode wilde het gemeentebestuur van Amsterdam een nieuw beursgebouw laten bouwen. De opdracht werd verleend aan een jonge architect, H.P. Berlage (1856-1934). Die opdracht was de vrucht van een prijskamp, waarvoor Berlage al in 1883 een eerste ontwerp had ingezonden, gevolgd door een gewijzigd plan van twee jaar later. Deze concepten waren nog helemaal in de stijl van de toen gebruikelijke Hollandse neorenaissance, met veel bewerkte details in zandsteen en voorzien van talrijke opengewerkte torenspitsen. In 1897 werkte Berlage zijn ontwerp nog driemaal geheel om en het uiteindelijke resultaat, dat in 1898 werd aanvaard en tot uitvoering kwam, leek in geen enkel opzicht meer op de voorafgaande. Het geheel, uitgevoerd in baksteen met hier en daar toepassing van natuursteen, was uitgegroeid tot een strenge eenheid. Alle herinneringen aan voorafgaande stijlvormen waren verdwenen en de architectonische wereld werd verrast met iets dat volkomen nieuw was.

2. De Haagse School en Breitner

Tegen het einde van de negentiende eeuw werd de Haagse School de tegenhanger van het Franse impressionisme.

De bedoeling van de Franse impressionisten was het onmiddellijke beeld weer te geven van het direct geziene en wel op een bepaald moment. Er was daarmee geen sprake meer van een fijn afgelijnde tekening van de voorwerpen. Vooral de kleurenverdeling, of de menging ervan, werd totaal anders. De elementaire kleuren werden in losse streken naast elkaar op het doek gebracht, zodat ze op afstand de gewenste kleurvariaties vormden en vervolgens subtielere nuancering toelieten. Belangrijk waren hierbij niet meer de precieze vormen in de natuur, maar veel meer de kleur die

5. De tijd van koning Willem III-arbeiders/uitvindingen

zon, licht en lucht als indruk weergeven. De onderwerpkeuze richtte zich vooral op het alledaagse leven.

De nieuwe Franse richting viel in de smaak bij de Hollanders. Zij waren immers van oudsher de schilders van het licht. Zij zagen kans aan dit impressionisme een eigen Hollandse sfeer te geven, omdat het Hollandse landschap met zijn hoge luchten, vlakke weiden en het vele water zo anders is dan overal elders.

Het belangrijkste probleem waarmee het negentiende-eeuwse realisme de schilder confronteerde, was dat van kleur en licht. In de klassieke schilderkunst tot en met de Romantiek was kleur ondergeschikt geweest aan betekenisgeving. Natuurlijk hadden voorwerpen een bepaalde kleur, maar die kleur werd door de kunstenaar naar eigen inzicht gemanipuleerd. Het duidelijk voorbeeld hiervan was natuurlijk Rembrandt, maar ook in de landschapsschilderkunst was de manier waarop kleur gebruikt werd uiterst formeel. Een onderzoek naar hoe in de zeventiende eeuw de lucht geschilderd werd, laat zien dat slechts enkele types werden gebruikt. De meest voorkomende waren: een effen grijze lucht, een helder blauwe lucht met een paar witte wolken, meestal gebruikt in stadsgezichten en in rustige zeestukken, en tenslotte de rusteloze lucht, grijsblauw met donkere, zich samenpakkende wolken, die bijvoorbeeld de specialiteit van Ruisdael was.

Natuurlijk stond dit schema in geen verhouding tot de werkelijkheid met zijn eindeloze atmosferische wisselingen. Het was aan de nieuwe realisten om 'echte' luchten, 'echt' licht te schilderen. Eigenlijk ging het bij het realisme in Nederland, vooral naarmate het meer en meer overnam van de Franse impressionisten, om het schilderen van atmosferische omstandigheden als zodanig.

Vooraf de zogenaamde Haagse School, een groep impressionistisch gerichte kunstenaars die hun inspiratie opdeden aan de kust en in de lage polders rondom Den Haag, specialiseerde zich in atmosferische schilderkunst: de strandgezichten van Weissenbruch en Hendrik Willem Mesdag (1831-1915), de regenluchten van Jacob Maris (1837-1899), de zomerlandschappen van Gabriel. G.H. Breitner (1857-1923), een generatie jonger dan zijn Haagse collega's en daardoor in zijn jeugd minder door romantische gevoelens voor de natuur bezwaard, probeerde in *De Dam, Amsterdam* de speciale atmosfeer van de stad te treffen.

De schilders van de Haagse School hielden zich uitsluitend met het picturale en met de esthetiek bezig en dat bepaalde ook hun onderwerpkeuze. Het ging hen om kunst ter wille van de kunst. Welke andere grond kan er zijn voor een strandgezicht van Weissenbruch dan een individuele, esthetische voorkeur voor de typisch Nederlandse zilvergrijze, waterige luchten?

Ondanks de knappe techniek en de esthetiek van de doeken raakte de schilderkunst met deze instelling toch op dood spoor. De afstandelijke benadering, gebaseerd op enkel individualistische waarneming en gevoelens, kon alleen omwille van zichzelf verder worden uitgewerkt. Meer en meer werd echter duidelijk dat alleen gevoelens een te zwakke basis zijn om als grondslag voor de kunst te fungeren. De Franse schilder Matisse begreep dat, toen hij sprak over *die toestand van condensering van gevoelens die een schilderij is* en die alleen met de tijd en met verstandelijk overleg bereikt kan worden. Pas dan kan een schilderij als een *geesteswerk* worden beschouwd.

Het probleem van het negentiende-eeuwse realisme is dus juist de grote mate van individualisme die erin gepermitteerd was. Als de doelstelling was de wereld als zichtbare werkelijkheid te schilderen, moesten alle traditionele schema's worden vermeden, want daardoor zou het onderwerp onmiddellijk met oude, conventionele benaderingen worden geassocieerd. De kunstenaar moest een nieuwe benadering, een nieuwe visie op de werkelijkheid ontwikkelen en zijn enige leidraad daarvoor kon zijn eigen persoonlijke beslissing zijn. Maar individualisme is een zwakke basis om kunst te

blijven maken. Het is dan ook niet verwonderlijk dat zich tegen het einde van de negentiende eeuw een betrekkelijk nieuw verschijnsel in de kunstgeschiedenis voordeed: het ontstaan van verschillende groepen die elk een bepaalde artistieke ideologie aanhingen. Ieder beschouwde zijn ideologie natuurlijk als de enige ware en als onverenigbaar met andere ideologieën. Zo'n verschijnsel doet zich alleen voor, wanneer er niet langer een traditie bestaat die sterk genoeg is om vele uiteenlopende ontwikkelingen te dragen.

3. Vincent van Gogh (1853-1890)

In 1853 werd Vincent van Gogh geboren op enkele kilometers van de grens met België, in Zundert, waar zijn vader het ambt van predikant vervulde. Hoewel Vincent als kind veel tekende, besloot hij pas tamelijk laat om schilder te worden. Ook was hij erg nerveus en onevenwichtig en trok zich armoede en ellende van andere mensen sterk aan. Hij volgde enkele jaren middelbaar onderwijs in Tilburg, waar hij tekenlessen kreeg van de schilder Huysmans. In 1869 ging hij naar Den Haag om leerling te worden in het filiaal van de kunsthandel Goupil. Hierdoor kreeg hij gelegenheid Londen en Parijs te bezoeken. Toch vond hij in de kunsthandel geen voldoening. Plotseling kreeg hij belangstelling voor theologie — hij was immers domineeszoon — en na een tijd in Londen als hulpprediker gewerkt te hebben, keerde hij naar Nederland terug met de bedoeling een theologische opleiding te gaan volgen. Hij moest dat plan echter laten varen toen hij niet slaagde voor het vereiste staatsexamen. Hij ging in 1878 naar de Belgische Borinage om daar te gaan werken onder de arme en uitgebuite mijnwerkers.

Maar deze begrepen niets van Vincents liefdadigheid. Ze beschouwden hem als een zonderling. Zijn vereenzelviging met het lot van de mijnwerkers bracht hem in conflict met zijn superieuren. Ontslag was het gevolg. Toch liet het leven in de Borinage hem niet los: hij begon het lot van de mijnwerkers in tekeningen vast te leggen. Hij bracht er omstreeks 1880 zijn natuurlijke aanleg tot een eerste ontwikkeling.

Het volgende jaar keerde hij terug naar zijn ouders, die nu in Effen woonden. In dat dorp ging hij door met het tekenen van de kleine boeren, die niet veel minder arm waren dan de arbeiders in de Borinage. In 1882 vertrok hij naar Den Haag, met het doel les te nemen bij zijn oom Anton Mauve. Beiden hadden echter een totaal verschillend karakter en een evenzeer verschillende artistieke benadering. Mauve was een geroutineerde landschapschilder en Vincent een christelijke revolutionair. Al spoedig kregen zij hooglopende ruzie. En een tijdlang woonde Vincent in Den Haag samen met de ongehuwde moeder Sien.

Na in 1883 enige tijd in Drenthe te hebben gewoond, keerde hij opnieuw naar zijn ouders terug, die inmiddels in Nuenen woonden. Zijn manier van schilderen was toen nog onhandig, ongelijk en moeizaam. Hij bestudeerde de boeren rond het dorp waar hij woonde, praatte en werkte met hen en maakte tekeningen en olieverschetsen van hun gezichten, handen en houding, terwijl zij aan het werk waren. In mei 1885 schilderde hij zijn eerste meesterwerk, 'De Aardappeleters', een soort verklaring over zijn doelstellingen als kunstenaar. Het is een donker schilderij dat door de grove vormen en de volkomen onsentimentele benadering van het onderwerp de nodige ergernis opwekte. Niets is erin terug te vinden van de landelijke sereniteit die tot dan toe schilderijen van het plattelandsleven kenmerkte. Het boerenleven is ruw en dus werd het schilderij ruw en grof, zonder esthetische subtiliteiten. In een brief aan zijn broer Theo, die in Parijs woonde, schreef Vincent hoe hij had geprobeerd te bewerkstelligen dat *men de gedachte krijgde dat die luidjes, die bij hun lampje hun aardappels eten met die handen, die zij in de schotel steken, zelf de aarde hebben omgespit en het spreekt dus van handenarbeid en van dat zij hun eten zo eerlijk verdiend hebben.*

5. De tijd van koning Willem III-arbeiders/uitvindingen

Het schilderij verwekte een schandaal in het dorp. Vincent voelde zich opnieuw afgevoerd en vertrok naar Antwerpen. Daar werkte hij enige tijd aan de Academie en kwam onder de indruk van Rubens en van Japanse houtsnijtechniek. Daarna reisde hij naar zijn broer Theo in Parijs. Hij arriveerde daar in februari 1886 en Theo, die door zijn werk met de kunsthandelaar Goupil over goede contacten met de Parijse kunstwereld beschikte, zorgde ervoor dat hij andere schilders leerde kennen: Camille Pissarro, Henri de Toulouse-Lautrec, Emile Bernard en vooral Paul Gauguin. Vincent ontdekte in Parijs de rijkdom van het impressionistische kleurenpalet en door zijn gesprekken met Gauguin raakte hij overtuigd van de expressieve kracht van kleur. Zijn eigen schilderwijze werd helderder en kleuriger en zijn techniek vlotter en vrijer.

Maar ook Parijs wist hem niet blijvend te boeien. In februari 1888 vertrok hij naar het Zuid-Franse Arles, op zoek naar zon, kleur en licht en een rustige omgeving. Diep onder de indruk van het verblindende mediterrane licht begon hij in een soort razernij te schilderen: soms uitbundig in landschappen met helle kleuren, dan weer rustig en geconcentreerd in eenvoudige, opvallend fijnzinnige stillevens.

Na enkele maanden begon de eenzaamheid hem echter te benauwen. Hij nodigde Gauguin uit bij hem te komen logeren. Hij wilde namelijk samen met Gauguin in Arles een soort kunstenaarskolonie stichten. Het bezoek liep echter uit op een mislukking; zij verschilden zoveel in karakter, achtergrond en ambities dat zij elkaars aanwezigheid niet verdroegen. Eind december 1888 kreeg Vincent zijn eerste aanval van krankzinnigheid en sneed een stuk van zijn linker oor af. Hij liet zich in een psychiatrische inrichting opnemen, verliet deze na een maand, maar was na een paar weken weer terug. De aanvallen kwamen steeds vaker, maar tussendoor bleef hij schilderen. Hij had gehoopt met zijn schilderijen anderen te kunnen troosten, maar nu probeerde hij zijn eigen wanhoop er mee te verdrijven: zijn gevoel van mislukking, omdat hij er niet in slaagde uit te drukken wat hij wilde.

In mei 1889 liet hij zich overbrengen naar de zenuwinrichting van dr. Peyron te Saint-Remy. Elk schilderij was een *angstkreet*, schreef hij aan Theo. Over een schilderij van een maaier in een korenveld achter het hospitaal waar hij verbleef, schreef hij: *Het zijn eindeloze uitgestrektheden van koren onder bewolkte hemel, en ik heb mij niet geschaamd om de ergste droefgeestigheid en eenzaamheid uit te drukken.*

Het hete zuiden, dat hem eerst geïnspireerd had, boezemde hem in het voorjaar van 1890 plotseling angst in. Op aanraden van zijn broer Theo, keerde hij naar Parijs terug en consulteerde tijdens de laatste twee maanden van zijn leven dr. Gachet in het bij Parijs gelegen Auvers-sur-Oise. Terwijl hij daar in een hotelletje logeerde, schilderde hij enkele van zijn meest desolate en verontrustende werken, zoals 'Korenvelden en kraaien'. Het zijn schilderijen vol angstige beweging, maar zonder enkele hoop.

Op 27 juli 1890 schoot hij zichzelf tijdens een wandeling door het hoofd met een revolver en stierf twee dagen later. Vincent van Gogh behoort tot de allergrootsten in de schilderkunst, een man die in weinige jaren een oeuvre heeft opgebouwd waaraan anderen een heel leven zouden hebben besteed. Zijn roem heeft hij niet mogen beleven.

Antwoorden **Basis** **Verwerking**

1. 11 Op de achtergrond staan koopmanshuizen. De bovenste verdieping is vaak een opslagplaats.
 - 8 De kelders worden ook gebruikt als magazijn.
 - 5 Een sleepkoets komt de Leidsegracht op. Wanneer de glijders van de slede roestig zijn, pakt de sleper zijn vette lap, de smeerlap.
 - 7 De kruier of witkiel brengt een koffer en tas naar het station.

5. De tijd van koning Willem III-arbeiders/uitvindingen

- 6 De werkster zet de emmer met glazenspuit neer. Ze krijgt van de postbode een brief voor haar heer.
 - 9 Een melkmeisje draagt twee emmers aan een juk. Ze gaat langs de huizen om melk te verkopen.
 - 2 Jongens knikkeren op straat.
 - 1 Het meisje met de luifelhoed en lange witte werkschort gaat boodschappen doen.
 - 4 Het koperslagersknechtje brengt een koffiekkan van rood koper weg.
 - 3 Een hekje beschermt de boom tegen beschadiging.
 - 12 Het houten hutje is de schuilplaats voor de nachtwacht of klepperman.
 - 13 Een heer te paard groet een dame met haar dochter.
 - 10 Boven de straat zijn lijnen gespannen, waaraan een olielamp hangt.\
2. a. Nieuwe Waterweg en Noorzeekanaal.
b. Met schop en kruiwagen.
c. Telefoon, gloeilamp en kunstmest.
d. Waterleiding, fiets met ketting en luchtbanden, fotografie.
 3. a. Uit de gracht, sloot en andere soorten oppervlaktewater.
b. In oppervlaktewater zitten veel bacteriën, die ziekte veroorzaken.
c. 1. Pomp.
2. Reservoir.
3. Verbruikers.
d. Dan kun je het water ook naar hoge(re) gebouwen brengen.
e. Er wordt nu in gewoond. Er zijn appartementen in gemaakt.
f. Eigen antwoord. Bijvoorbeeld: bedrijf, kantoor, restaurant.
 4. a. Zelfportret Vaas met twaalf zonnebloemen
De aardappeleters Het gele huis
b. Eigen antwoord.

Extra

1. a. Sterk verhitten van eten of drinken, zodat de bacteriën doodgaan. Het eten/drinken kan daardoor langer bewaard worden.
b. Van Louis Pasteur. Hij heeft het pasteuriseren ontdekt.
c. Eigen antwoord.
d. Minister Van Houten.
e. Fabrieksarbeiders, want kinderen waren goedkope arbeidskrachten. Ouders, want ze raakten de inkomsten van de kinderen kwijt.
f. Woningwet, Ongevallenwet, Veiligheidswet.
2. a. Vanaf nummer 5 zit er een ketting op de fiets.
b. 1885.
c. Model 4. Daar kun je snel mee over de kop slaan.
d. Eigen antwoord.
e. Electriche fiets.
f. Gazelle, Batavus, Giant, Union, Sparta, enz.
3. a. Willem Heda.
Johannes Vermeer.
Rembrandt van Rijn.
b. Bijvoorbeeld: Joods Bruidje, Jeremia, Anna.

5. De tijd van koning Willem III-arbeiders/uitvindingen

- Het Straatje, Het Melkmeisje.
Stilleven met vergulde bierkan, Stilleven met vergulde bokaal.
- c. De bouw van het Rijksmuseum.
 - d. Het lijkt op een middeleeuws gebouw, bouwstijl neogotiek.
 - e. Symmetrie.
 - f. Eigen antwoord.
4. a. Koning Lodewijk Napoleon en koningin Hortense.
b. Een deelnemer aan een tentoonstelling.
c. Stoomtrein, stoomboot, diligence.
d. Muziek te vinden op: <https://www.youtube.com/watch?v=ENETOpNplil>
Je hoort alle groepen instrumenten.
e. Bij de negentiende eeuw hoort nationalisme: trots zijn op je eigen land en je eigen geschiedenis. Deze muziek laat duidelijk horen dat Strauss trots is op zijn land: Oostenrijk.